

Psikolojinin Değişen Paradigması ve Değişmeyen Sorunları

Prof. Dr. Sibel A. Arkonac

Istanbul Üniversitesi, Psikoloji Bölümü
sibelarkonac2003@yahoo.com

Yirminci yüzyılın demlerine kadar bilimsel bilginin özellikle de insana dair bilimsel bilginin evrensel olduğu inancı vardı. Ama bugün artık bilginin evrenselliğinden ziyade tarihsel ve kültürel olarak dönüştüğünü dolayısıyla da insanın içinde yaşadığı gerçekliğe dair bilgisinin kesin ve mutlak olmadığını, sürekli dönüşüp değiştiğini kabul ediyoruz. Bu iki farklı görüş aslında sosyal bilimlerdeki paradigmanın, özelde psikolojideki paradigmanın kırılma noktasıdır. Birincisi Kartezyen insan modelinin, diğeri ise yeni paradigmanın psikolojideki temsilcisi sosyal inşacılığın kabulüdür.

Araştırma nesnesi insan olan psikolojinin benlik, zihin ve bilinç temel kavramlarıdır, hepsinin çıkış noktası da özne kavramıdır. Özne kavramı esasta felsefeye aittir, psikoloji ise felsefeden kendisine yansıdığı şekli ile kullanır. Psikolojinin bütün yaklaşımlarında ve yöntemlerinde kullandığı bu özne kavramını anlamak için kavramın geçmişine uzanmak gerekir. Bu öznenin kaynağı aşağıdaki satırlarda da göreceğimiz üzere Descartes'ın özne anlayışıdır ve Batı düşünce hayatını ve gündelik yaşantısını bugüne kadar taşımıştır.

Kartezyen Paradigmada Özne, Fail ve Gerçeklik Kavramı

Özne kavramından hareketle incelenen benlik kavramının batı dünyasında gündelik yaşantıdaki yerine dünyevileşme sürecinin bir ürünü olarak bakılabilir. Batı dünyasındaki bu sürecin doğurduğu önce aydınlanma ve sonrasındaki modernite projeleri, hem gündelik hayatta sıradan bireyin kendini kavramlaştırmasında kullandığı bilgiyi, hem de bugünün batılı bilim anlayışını esastan belirlemiştir.

Ortaçağın sonlarına kadar Hıristiyan-Yahudi Avrupa'nın düşünce yapısında insan, Tanrı ve onun yarattığı evrene ve dünyaya ait bir varlıktı. Doğrular ve yanlışlar, hakikat ve gerçek her şey O'nun kuralları çerçevesinde gerçekleşirdi ve buna aracı olan kilise idi. Bu sebeple hakikat ve gerçekliğin dolayısıyla bilginin referansı Tanrı'ydı.

Arka arka yapılan coğrafi keşifler, icatlar, astronomideki, tıptaki yeni bilgiler ve yanı sıra siyasi değişimler yani derebeyliklerin yerini Roma'daki Papa'dan bağımsız yeni devletlerin ve sistemlerin almaya başlamasıyla kilisenin bu dünyevi toplum kurumlarında yeri ortadan kalktı. Böylece sıradan insanın gündelik yaşantısında Tanrı ile dünya arasındaki bu bütünlük duygusu önce sarsıldı sonra da araya giren mesafe ile de yarılp ayrıldı.

İşte bu dönemler (1600'ler) Rönesans ve Hümanizmin kendini ortaçağ düşüncesinden bağını kopardığı dönemlerdir. Bu bağın kopuşu kendiliğinden bireyin yeniden keşfi ile olmuştur.

Rönesans'ın önemli teması "insanın dünyanın merkezinde olduğudur". Bu dönemin düşüncesine göre insan kendi yarattığı bir şeydir ve kendi kaderine karar verendir. Rönesans döneminin felsefecilerinden Pico'ya göre Tanrı insana özgür irade ve seçtiği eylemi özgür yargılama yetisi vermiştir, dolayısıyla insan daha çok yaratıcının kendisi gibidir ve yeryüzünün diğer sakinlerinden farklıdır (kendini, doğadan farklılığı üzerine anlamlandırma, iç dünya-dış dünya ayırımı), kendi hayatını seçmede sınırsız özgürlüğünün üstünde yürür.

Dolayısıyla gelinen noktada artık Tanrı evrenin merkezinde değildir bir başka evrendedir. Buradaki evrenin merkezinde ise insan vardır ve bu evren ona aittir. Artık doğruları yanlışları belirleyecek kuralları koyacak olan kendisidir çünkü insan yaşama tarzını seçme hürriyetine sahiptir (yani faildir) ve bu hürriyet sınırsızdır. İnsan varlığını Tanrı'da değil kendinde, kendi eylem ve yaşantılarında bulabilir. Neyin yanlış neyin doğru olduğuna karar verme sorumluluğu artık bu özgür adama aittir.

Dolayısıyla önündeki problem büyüktür. Tanrı'dan ayrılan ve kendini bu dünyanın merkezine oturtan insan artık gerçeklikle ilgili yeni bir dayanak noktası bulmalıdır. Eskiden gerçekliğe dair dayanak noktası, bilginin referansı Tanrı idi, neyin doğru neyin yanlış olduğuna Tanrı'nın kurallarına bakarak görmek mümkündü. Cevaplar bu kurallardaydı. Ama şimdi neyin doğru neyin yanlış olduğunun cevabını insanın kendisi verebilmeliydi çünkü tüm sorumluluk artık sadece ona aitti. Verdiği kararlardan, eylemlerden sadece kendisi sorumluydu.

Öyleyse bu dünyada neye kesin kat'î denmeliydi? Bunu neye göre demeliydi? Dünya ile ilgili gerçeklik bilgisi neydi?

1600'lerin başlarında bu atmosferi süzen Descartes için, bu halin açtığı birey olma krizi onun düşüncelerinin daha doğrusu sorduğu soruların kaynağı idi. Doğru olan neydi, kesin ve şüphe götürmez olan neydi? İnsan için kesin olan yeniden nasıl kurulabilirdi? Döneminin eleştirel şüpheli yaklaşımı (skeptizizm) ve her şeye karşı güvensizlik duygusuyla hareket eden Descartes duyularının getirdiği delili reddetti, bedeni de fiziksel dünyanın bir parçası olduğundan güvenilir değildi. Descartes, dünyadaki her şeyden şüphelenerek, kesin dolayısıyla doğru muamelesi görebilecek olanın ne olduğunu sorgulamaya devam etti.

Kendisi hakkında kesin olan neydi? Ya da böyle herhangi bir şey var mıydı? Sadece onun şüphe edışı kesindi, sorgulanamazdı ve şüphelenme bir düşünme biçimiydi.

En dipteki kesinliği arayan Descartes kendi varlığını düşünen şey olarak buldu (öznesine nesne bakışı getirmek): "Benim, varım; bu, her söylediğimde ya da zihinsel olarak idrak ettiğimde kaçınılmaz olarak doğrudur". Dolayısıyla düşünme süreci benliğin varlığını farz eder çünkü "hiçbir düşüncenin düşünen şeyden ayrı var olamayacağı kesindir; hiçbir faaliyet var olduğu özün dışında kalmaz". Descartes felsefenin doğru kurallarını "ben" den türetti. İlk kural bireyin varlığı idi, dolayısıyla da birey, hiyerarşinin en üst noktasına çıkmış oldu. Böylece dış dünya ve Tanrı (ve çevre, kültür) ikinci sıraya inmiş oldu. "Ben" in kullanımı burada grammatik bir çözüm olmayıp, felsefenin ilk kuralının bir sonucudur: "Cogito er sum" yani, Düşünüyorum öyleyse varım. "Ben" bilginin ve kesinliğin başlangıç noktası oldu.

Kartezyen felsefenin bu derinlikli bireyselleşmesi, daha sonraları felsefeden doğduğu şekliyle, psikolojinin sorgulanmayan faraziyelerinden biri haline gelmiştir. Psikolojinin kendisine sorduğu temel konuların büyük bir çoğunluğu bir topluluk halinde yaşayan insandan ziyade izole edilmiş bireyle ilgili olmuştur. Topluluk, grup içindeki, ya da diğerleriyle olan yaşantısı onun birey yaşantısı üzerinden anlaşıldı. Kişinin kesinliği, onun açık ve farklı fikirlerinin kesinliği, kendisini ya da dış dünyayı ilgilendiren bütün diğer kesinlikler onun düşünüyormuş olmasından türetildi. Kaynak cogito (düşünen bireyin varlığı) idi.

"Düşünüyorum öyleyse varım" ilanıyla Descartes "düşünen şeye" cogitoya bu dünyada, kendi bedeni de dahil olmak üzere "maddi olan her şeyden" bağımsız bir pozisyon verdi. Zihin düşünendir

beden ise düşünmeyendir. Zihin ve beden iki bağımsız varlıktır, zihin entelektüel faaliyetlerde bulunur (düşünür, yargılar, hatırlar, sebep bulur-kognitif mekanizmalar ve süreçler) beden ise mekanik kanunlarla idare olunur (acıkir, üşür, koşar). Bu suretle Descartes bilinci, dünyanın geri kalanından ayrılmış oldu (kartezyen düalete).

Cogito'nun ayırt edici özelliği onun "kesin, kat'ı" oluşudur. Bilgi "düşünen ben" ile başlar çünkü bu, kartezyen bireyin bu dünyada sahip olabileceği en kesin şeydir. Bu varlığın; "ben", "ben varım" dediği veya zihinsel olarak bunu idrak ettiği an gerçekten doğru ve kesin olmaktadır. "Düşünüyorum öyleyse varım" Böylece de bu kozmozda neyin doğru neyin kesin olduğuna dair gerçeklik dayanağı, insan için bizzat kendi düşünen zihniydi. Dolayısıyla gerçeğin ne olduğunu anlamada biricik referans düşünen zihnin kendisiydi.

Dünya artık insana ait bir kozmozdur ve merkezinde kendisi vardır. Benliğini kendi deneyim ve eylemlerinde bulur, kısacası kendini kendinde tarif eder. Yaşantıları, eylemleri onu ona anlatır. Bu son derece öznel bir anlatımdır.

Düşünen zihin bir öznedir ve kendisine bir özne olarak nesne bakışı getirir. Kendisi bir özne (zihin) dir ama zihinsel olarak onu idrak ettiği an ona bir nesne gibi bakıp inceleyebilir. Kendine yansıdığı an kendini yani zihnini, kendi zihnini bir nesne gibi, dış dünyadaki bir nesne gibi inceleyebilir. İşte bu nokta, felsefedeki özne anlayışının psikolojiye yansıdığı yerdir.

Bu özne, bir diğer özne ile ilişkisini onun da özne oluşundan değil, nesne oluşundan hareketle kurar. Dolayısıyla nesnenin varlığının (yani karşısındaki insanın) kanıtı, yine bu öznenin kendisinden gelmelidir. Zihindeki kognitif temsiller ve süreçler vasıtasıyla onu algılamalı ve

anlamalıdır. Kendinde olmayan her şey nesne konumundadır ve diğer kişiyi veya kişileri öteki olarak adlandırır. Eğer özne karşısındaki nesneyi yok sayıyorsa o yoktur.

Zihin kendisini zihinsel olarak idrak ettiği an kendisine bir nesne muamelesi yapabilir ve onu inceleyebilir. Kendine yansıdığı an kendini yani zihnini, kendi zihnini bir nesne gibi, dış dünyadaki bir nesne gibi inceleyebilir. Bugün psikolojide terapötik modellerin ve psikanalizde analizin temeli buna oturur. Buna göre terapist ya da analist, aynanın ona bakını yansıtmasını bir model gibi kullanır. Böylelikle, danışan ya da analizan kendi zihnine yansımaya çalışarak kendine nesne bakışı getirir ve kendini seyredebilmeye başlar.

Öznenin yani zihnin aslî oluşu, onun failliğinin temelini de biçimlendirir. Aslında bu biçimlendirme mecburen, gerçeklik bilgisinin yatağından doğmuş, onun tarafından şekillendirilmiştir. Batı dünyasında gerçeklik, bizdeki gerçeklik bilgisinden tamamen farklı bir şekilde (Arkonaç, 2004), tanrı ile insanın kozmoslarının ayrılması neticesinde insanoğlunun sahibi olduğu bu kozmosa dair, kendisinde olan, elinde tuttuğu, sahibi olduğu bir şeydir. Bir anlamda da kucağında bulduğu bir şeydir. Bu gerçeklik bilgisi içinde kesin ve kat'ı olan zihnin biricikliğidir, dolayısıyla eylemlerinin kaynağı ve sorumluluğu burada bulunur ve failliğin tanımı buna oturtulur.

Bu tanıma göre özne, fail olarak bu dünyanın sahibi ve efendisidir. Çünkü dış dünyaya dair içsel temsillere doğru ve kesin şekilde sahip olan zihindir ve bu zihin eylemlerini, yüklediği sorumlulukları kendi tanımlar. Kendinden merkezli, kendinden belirli, kendinden menkul olandır (Kartezyen dünya görüşü) dolayısıyla failliğini belirleyen de ve sınırlayan da kendisidir. Faillik öznedeki başlayan ve onda biten aslında onun dışına

hiç çıkmayan bir kapasitedir. Bu kapasite öznenin birey olarak, hem kendi yaşamını hem de ötekilerin yaşamını değiştirmek üzere eyleme geçirendir. Bu dünyayı ona dair zihnindeki temsilleriyle algılayan ve anlayan kendinden menkul, kendinden merkezli fail, kendi fikir ve eylemlerinin yazarıdır (Arkonacı, 1999).

17.yüzyılda Rönesans ve Hümanizmi takip eden aydınlanma düşüncesi bireysel zihni bu şekilde inşa eder. Buna göre her birey bilinçli gözlem ve rasyonel düşünme gücüne sahiptir. Bireysel zihnin belirleyiciliğine duyulan güven, Batı dünyasında, 19.yüzyıldan itibaren çeşitli reformlara uğratarak modernist düşüncenin günümüze kadar gelen tarzını geliştirdi. Sözelimi Hegel, Kant'ın hem gerçekliğin özsel yapısından hem de kendi kendine yasa koyan rasyonel irade olan öznesini alıp tarihselleştirmiş ve kolektiflendirmiştir. Karl Marx'la beraber bu kolektif özne maddeleşmiş, bilgi ya da irade olarak bilinç, kolektif öznenin başarı ve sınırlılıklarına ve sınıfa bağlı hale sokulmuştur (sınıf bilinci). Freud da öznenin aydınlanmacı ayrıcalıklarının tümünü kaldırmak yerine başka bir yere bilinç dışına nakletmiştir. Bunların her biri özne için sınırlanmış ya da koşullu bir rolü korumuş dolayısıyla da hümanist kabul-lerin belirlediği zeminden çıkmamıştır.

Hümanizmden kopuş dolayısıyla da öznenin rasyonalite içindeki imtiyazlı konumundan indirilmesi hermenötik ve dilbilim alanındaki entelektüel faaliyetlerle başlamıştır. Sözelimi Gadamer'e göre özne sadece anlama ve özneler arası ortamda var olabilir, anlama öteki(nesne) üzerinde gerçekleştirilen bir işlem ya da diğer öznenin(insanın özne) kendi anlama işlemi değildir. Saussure de tıpkı Gadamer gibi, konuşan, yorumlayan özne yerine dilin kendisi üzerine odaklanır. Saussure' e göre sözcükler ve anlamlar bir göstergeler sistemidir ve konuşan bireysel öznelerin "konuşma edimlerin-

den" bağımsız şekilde vardır. 1960'lerden itibaren de bu yapısalcı görüşler, post yapısalcı dediğimiz ve de çoğu kere postmodernist ile eş anlamlı kullanılan görüşler tarafından yoğun eleştiriye tabii tutulmuştur.

Kartezyen Paradigmada Psikolojik Bilgi

Modernist düşünce bilimin, rasyonel akıl ve gözlem yoluyla, dış dünyanın gerçekliğinin keşfedilebilirliğini savunur. Fizik bilimleri dış dünyanın doğasını anlamada çok etkileyici adımlar atmıştı. 19.yüzyılın ikinci yarısında psikoloji bir bilim olarak kendini takdim ettiğinde, fizik bilimlerinin yaptığını bu sefer iç dünya için yapabileceğini savunuyordu. Bilinçli yaşantının iç dünyasına yani zihnin işleyişine, yapısına deneysel ve niceliksel olarak yaklaşmayı hedeflemişti. Fizik bilimi dış dünyaya dair bilgiyi geliştirirken psikoloji de bilincin içsel dünyası hakkındaki olguları ortaya çıkarmaya yardımcı olacaktı.

Bu amaçla sistematik psikoloji kendine tıpkı doğa bilimleri gibi, rasyonel bir temel edinmiş ve üç temel üzerinden bilgisini kurmuştur (Gergen, 2004). Bunlardan birincisi bireyin-öznenin bilgisidir. Buna göre eğer insana ait bütün eylemlerin ve düşüncelerin kaynağı bireysel zihin ise zihinsel süreçlerin sırlarını çözmek demek insan eylemi üzerinde belli ölçüde kontrol kazanmak demektir. Bu görüş halen psikolojik araştırmayı en alttan desteklemeye devam etmektedir. İkincisi dünyanın nesnel olarak verili olduğu görüşüdür. Buna göre zihnin içsel dünyası ile maddenin dışsal dünyası ayrıdır ve zihin ve zihinsel süreçler birincildir, esas olandır. Bu sebeple de dışsal dünya, nesnel olarak bilinebilir ve rasyonel olarak çözümlenebilir bir dünyadır. Nedensel olarak ilişkili varlıklardan oluşur. Ögeler arası sebep-sonuç ilişkisinin kesin tayini 20.yüzyılın sonlarına kadar tipik bir şekilde bilgi olarak

tarif edildi. Nitekim zihinsel süreçler nesnel çalışmalar için elverişli görüldü (özneye nesne bakışı getirilmesi ve işleyişinde nedensellikler aranabilmesi). Böylelikle zihinsel süreçler bir taraftan davranışsal sonuçlarla diğer taraftan da çevresel-kültürel girdilerle nedensel olarak ilişkili görülmeye başlandı. Bu nedensel ilişkileri yakalamada da deneysel yöntem diğer yöntemlerden üstün görüldü. Üçüncü modernist esas ise dilin işlevidir. Dil içsel kavramların işareti olarak görüldü. Zihindeki fikirlerin dışsal işaretleri olarak anlaşıldı. Dış dünyanın bilgisini edinen zihnin içeriğini, düşüncesini diğerlerinin zihinlerine taşıma aracı, bir başka ifade ile gerçekliğin aracı haline getirildi. İletişim, bu zeminden hareketle, zihinler arasındaki düşüncelerin dil aracılığı ile aktarılması olarak kavramlaştırıldı.

Böylelikle psikolojik araştırma, insan eylemlerini gözleyerek, altında açıklanması gereken bir yapının, özün olduğuna inanılan zihinsel süreçlerin incelenmesine odaklandı. Kognitif şemaların, emosyonların, sebep yüklemelerin, hafızadan geri getirmelerin varsayılan kural takipli işlemleri açıklanmaya çalışılarak insan yaşantısının özünde yattığına inanılan yapıların keşfedilmesi amaçlandı. Bu suretle insan eylemini tahmin etme ve kontrol etme kapasiteleri geliştirilebilecekti. Kişilik üzerine çalışmalar, doğanızda (bilinç dışında ya da bilinçli yaşantınızda) bulunan öğelerin göreceli şekilde değişmez ilişki yapısının ortaya çıkarılması demek oldu. Ya da sizi bizlerden ya da onlardan kılanın sosyal ortamdan gelen uygun uyaranlarla kognitif sisteminizdeki algısal süreçlerin ön plana çıkması ya da ortamdan çekilmesine bağlandı. Çevresel etkiler, kültürel farklılıklar bu çerçevede bireysel olanı çeşitlendiren ama evrensel olan süreçleri belirleyemezdi. Buna göre kognitif algısal süreçler sizi bizlerden kılmada evrensel olarak işlemekte ama çevresel ya da kültürel öğeler sadece bizlerin onlarla

aramızda algıladığımız farklılığın içeriğini çeşitlendirmekteydi. Sözelimi gruplar arasında ayırdedici davranışı (Tajfel ve Turner, 1979) kontrol eden sosyal kategorizasyon süreci (ki bir kognitif algısal bir süreçtir) bütün kültürlerde aynen işler ama işleyişin niteliği sözelimi ayırt edici davranışın az ya da çok, yukarı ya da aşağı oluşunu şekillendiren kültürün kendisidir. Çünkü geleneksel psikolojideki insan modeline göre (Arkonaç, 1999) zihin (özne) ve onun mekanizmaları belirleyendir, faildir, tekildir. Çevre-beden ise (ki kültürün kendisi de buna dâhildir) belirlenen çeşitlendirendir. Talî olandır.

Kuhn'nun(1970) "normal bilim dediği" dönemlerde paradigma önceden formüle edildiğinden her şey paradigmaya "uygun" gider. Paradigmaya uymadığı görünen vakaların çözümü yine var olan paradigma içinde aranır. 1970'lerde de aynı şey olmuştu, aslında psikolojinin genelinde yaşanan sıkıntılar sosyal psikolojiyi "krize" sokmuştu. Bu krize yine psikolojinin modernist kartezyen paradigması içinde cevaplar arandı. Cevapların bir kısmı yönetsel revizyonlar ve reformlarda (sosyalın tarifi, deneysel kurgulamaya sosyal bağlamın sokulması, sözelimi Tajfel, 1972; Turner, 1981) arandı. Bir diğer arayışta ise yine paradigma içinde kalınarak yani pozitivist temel korunarak, deneysel olarak sınınamaz olguların incelenmesini mümkün kılacak epistemolojik reformlar önerildi (Moscovici, 1989). Ancak bütün bu öneriler ve çözüm teklifleri 1980'lerde yetersiz kalmaya başladı. Tıpkı Kuhn'nun söylediği paradigma kayışlarının başladığı dönemlerde olduğu gibi, normal gitmeyenler, uymayanlar, dışarıda bırakılanlar sayıca daha da artıp, birikmeye başladı. Nitekim sosyal bilimlerde aklın, nesnel gözlemin ve de deneylebilirliğin dış dünyaya dair gerçek bilgiyi ortaya çıkartacağına dair modernist düşünce eleştiriye tutulmaya (yani bunların işlemediği eleştirisi) başladı. 1990'larda

Gergen (1985, 1989, 1997, 2004), Edwards ve Potter (1992), Potter ve Wetherell (1987), Shotter (1983, 2004) gibi araştırmacılar doğrudan paradigmanın kendisini hedef alarak tartışmaya başladılar ve postmodernist paradigma içinden yeni bir insan tasarımı ve onun psikolojisine dair yeni bir araştırma alanı-sosyal inşacılığı (social constructionism) ortaya koydular.

Postmodernizm Batı düşüncesini ve gündelik hayatını bugün tamamıyla etkisi altına almıştır. Sosyal bilimlerde bunun etkisi psikolojinin aksine çok daha önceki tarihlerden 1960'lardan itibaren gözlenir. Özellikle de sosyolojide Berger ve Luckmann'ın (1967) bilginin sosyal olarak inşa edilişi ile ilgili düşünceleriyle resmileşir.

Postmodernizm ve Postmodernist Düşünce

Postmodernizmin ortaya çıktığı tarihi bağlamı yani Batı'nın yirminci yüzyıl tarihinin önemli kavşak noktalarını bilmek bu düşünce biçimini anlamlandırmada şarttır. Avrupa ve batı bu yüzyılda iki büyük dünya savaşı geçirmiş, faşizmi yaşamış, kapitalist toplumlar olarak kendi içinde beklediği kolektif bilincin-sınıf bilincinin doğuşu olan Marksist devrimin başarılmadığını görmüş ve Sovyet sistemi içersinde totaliter rejime dönüştüğüne şahit olmuştur.

Aydınlanma ve modernite projelerinin ben bilincini ve rasyonaliteyi öne sürerek toplumu ve insanı refaha çıkaracağına olan ilerlemeci inanç başarısızlığa uğramıştı. "Modern ve aydınlanmış" Avrupa milletlerinin "barbar" komşularında uyguladığı sömürgeci misyonlar artık inandırıcı değildi. Eski sömürgeci ulusal kurtuluş hareketlerine terk edildi, her yerde sömürge rejimlerinin insanlık dışı eylemlerinin farkına varılmaya başlandı (West, 1998). Ama belki de en önemlisi, ilerlemeci ve rasyonel eylemin

gücüne duyulan inancı yıkan Almanların Yahudi katliamı oldu. Bu sadece ilerleme ve aydınlanma yolundan bir sapma değildi. Modernitenin kendinde içkin olan tehlikelerin bir ispatıydı (West, 1998). Modernite'nin artık bir başarı olarak görülme imkanı kalmamıştı.

Postmodernizm, aydınlanmadan beri var olan entelektüel ve sanatsal hayatın temelini teşkil eden varsayımları çeşitli şekillerde cisimleştiren modernizmin temel varsayımlarının sorgulanmasını ve reddedilmesini temsil eder.

Postmodernizm, aydınlanmanın gerçeğin aranması ve esas doğasının zihin ve rasyonalite vasıtasıyla anlaşılması projesini reddeder. Aynı şekilde sosyolojide sosyal fenomenin altta yatan yapı ve kurallarını ekonomik yapıya göre açıklayan Marks'ın görüşünü, Freud ve Piaget gibi psikologların psikolojik fenomeni açıklamada ileri sürdükleri altta yatan psişik yapının varsayımlarını reddeder. Kısacası postmodernizm hem nihai bir gerçeklik fikrini hem de dünyanın gizli yapıların bir sonucu olduğu fikrini reddeder, dolayısıyla bireysel aklı ve altında yatan yapıyı açıklayan meta anlatıları baştan reddeder.

Bunun yerine postmodernizm bilginin karşılıklı insanlar arasında üretildiğine yani zihnin dışında, konuşulan dilde sürekli üretilip dönüştürüldüğünü dolayısıyla da keşfedilecek bir gerçekliğin olmadığını savunur. Bilgi tekil değildir, çokludur. Bu sebeple her şeyi kuşatan bir bilgi sistemi, büyük anlatılar bu çoklu oluşu açıklayamaz. Artık birbirinden çok farklı sosyal bilimler, doğa bilimleri, birçok dini öğreti, alternatif, tıp, "hayat tarzı" tercihleri gibi- birçok bilgiye herkesin (internet gibi vasıtalarla) ulaşabildiği ve her birine istediğimizde derinlemesine, istediğimizde de dışına çıkabileceğimiz, göreceli şekilde kendinden menkul bir bilgi sistemi gibi işleyen bir dünya hali

yaşamaktayız.

Bu fikirler psikolojideki sosyal inşacılığın büyük bir kısmı tarafından özümsemiştir.

Postmodernizm ve Psikolojik Bilgi: Sosyal İnşacı Bilgi Modeli

Postmodernist psikoloji zihnin belirleyici olma özelliğini reddederek, psikolojik açıklamaların insanlar arasında rutin bir şekilde gerçekleşen karşılıklı etkileşimlerde aranması gerektiğini savunur (Gergen, 1999). İnsanların yapıp ettiklerinin arkasında duran gizli ve keşfedilmesi gereken bir zihinsel mekanizma olmadığını aksine insanların birbirleriyle konuşurlarken dünyalarını inşa ettiklerini öne sürerler.

Postmodernist fikirlerin çoğunu özümsemiş olan sosyal inşacılığın arka planında çok disiplinlilik yatar. Fikirlerini bir dizi kaynaktan, eleştirel edebiyat ve insan bilimlerindeki çalışmalardan, Foucault ve Derrida gibi Fransız post yapısalcılardan almaktadır. Kültürel arka planı postmodernizmdir.

Sosyal inşacılık başlığı altında toplanan yazarlar (Edwards ve Potter, 1992; Potter ve Wetherell, 1987; Harré, 1989, 1998, Harré ve Gillett, 1994, Shotter, 1983; 2004; Parker, 1992, 2004; Billig, 1992; Gergen, 1997, 1999, 2004) birbirlerinden farklı düşünmekle birlikte (sosyal inşacılar, söylemsel psikoloji, eleştirel psikoloji) paylaştıkları ortak varsayımlar vardır (Burr, 1995). Bu varsayımlar şunlardır:

1. Muhakkak-kesin addedilen (taken-for-granted) bilgiye karşı eleştirel bir duruşa sahip olmak.

Çünkü dünyaya dair gözlemlerimiz onun doğasını bize problemsiz bir şekilde aktarmamaktadır. Dolayısıyla dünyanın nesnel ve tarafsız gözlemine dayanan

geleneksel bilgiye şüphe ile bakılmalıdır. Dünyanın nasıl görüldüğüne dair varsayımlarımızdan hep şüphe duyulmalıdır.

2. Tarihsel ve kültürel özgünlük.

Anlamanın bütün yolları tarihsel ve kültürel olarak görecelidir. Anlama, kültür ve tarihin ürünüdür ve meydana çıktıkları tarih ve kültürde geçerli olan sosyal ve ekonomik şartların bir ürünüdür. Dolayısıyla da görecedir.

3. Bilgi sosyal süreçlere dayanır.

İnsanlar bilgiyi kendi aralarında inşa ederler. Bu inşa, insanların gündelik yaşantılarında birbirleri ile etkileşimlerinden çıkmaktadır. İmal ettikleri bilginin versiyonları, sosyal hayatı oluşturur. Gündelik hayatlarının akışı içinde insanlar arasında süre gidenler, paylaşılan bilgi versiyonlarının uygulamalarıdır ve bunlar inşa edilmektedir. Dolayısıyla gerçek dünyayı nesnel olarak gözlemenin bir ürünü olamaz. Gerçek, insanların birbirleri arasında sürekli anlaştıkları, kendi karşılıklı etkileşimleri ve sosyal süreçler doğrultusunda dünyayı anlama yolu olarak kabul ettikleridir.

4. Bilgi ve sosyal eylem birlikte gider.

Her farklı inşa, farklı türden bir eylemi de yanı sıra getirir.

Sosyal inşacı yaklaşım, modernist psikolojik yaklaşımdan birçok noktada farklılaşır (Arkonaç, 1999, 2004). Bunlardan birincisi, insanların ve olayların içinde onları belirleyen bir özün varlığı meselesidir. Geleneksel görüşün aksine inşacı yaklaşım böyle bir belirleyici özün, esasın varlığını reddeder. Kişilerin ya da şeylerin içinde onları öyle kılan herhangi bir öz, bir yapı yoktur.

İkincisi sosyal inşacılık bilginin gerçeğin doğrudan bir algısı olduğunu reddeder. Bütün bilgi formlarımız tarihsel ve kültürel olarak göreceli olduğundan nesnel olgu gibi bir şey olamaz, çünkü bütün bilginiz dünyaya o veya bu açıdan bakışımızdan türemektedir ve bu bakış yönleri de o sıradaki ilginize hizmet etmektedir. İnsanlar hakkında, insan doğası hakkında, toplum hakkında gerçeklik arayışı sosyal bilimlerin başından beri esas arayışıdır. Bu sebeple sosyal inşacılık burada sosyal bilim yapmanın ne olabileceğine dair çok farklı radikal bir model takdim etmektedir.

Üçüncü olarak, eğer bütün bilgi biçimleri tarihe ve kültüre özgü ise sosyal bilimlerin ürettiği bilgi de tarihe ve kültüre özgü olmalıdır. Zaman ve kültüre bağımlı bilgi ile üretilen psikolojik ve sosyal psikolojik teoriler ve açıklamalar, insan doğası hakkında yapılmış ve yapılacak yegâne açıklamalar ve teoriler olamaz. Bu sebeple insanın ve onun sosyal hayatının doğru doğasını keşfetmek amacı hedeflenemez.

Dördüncü olarak dil düşüncenin bir ön koşuludur. Dünyayı anlama tarzlarımız nesnel gerçeklikten gelmez, hem geçmişteki hem de şimdiki zamandaki diğer insanlardan gelir. İnsanlar, hâlihazırda kültürlerinde kullandıkları kavramsal çerçeveler ve kategoriler içine doğarlar. Ana dillerini kullanmayı öğrendikçe bu kavram ve kategorileri edinirler. Aynı zamanda bu kavram ve kategoriler de o kültürü ve dili paylaşan herkes tarafından her gün yeniden üretilir. Kısacası düşünme tarzımız, bize anlam çerçevesini çizen kavramlar, kategoriler kullandığımız dil tarafından sağlanır. Bu sebeple dil düşünmenin ön şartıdır. Bir başka ifade ile düşünce dilde üretilendir.

Beşinci olarak dil bir sosyal eylem biçimidir. İnsanlar birbirleriyle konuşurlarken, dünyalarını inşa ederler. Bu sebeple dili kullanmamız bir eylem biçimi olarak

düşünülebilir. Hâlbuki geleneksel psikolojide dil, düşünce ve heyecanların edilgen bir aktarıcısı olarak mütalaa edilir.

Altıncı olarak sosyal inşacılar geleneksel yaklaşımın aksine etkileşim ve sosyal pratikler üzerine odaklanır. Geleneksel psikoloji sosyal fenomenleri bireysel düzeyde işleyen zihinsel süreçlerle açıklama eğilimindedir. Tutumların, motivasyonun, kognisyonun varlığına ilişkin hipotezler kurarak bu varlığı kişinin içinde arar. Sosyal inşacılar açıklamaların bireysel psişede ya da sosyal yapıda aranmasını reddeder. Soruşturmanın en uygun odağı olarak insanların bağlandıkları sosyal pratikleri ve insanların karşılıklı etkileşimlerini alır. Bu etkileşimlere ait bulunacak açıklamalar insanlar arasında yer alan sosyal süreçlerde aranmalıdır.

Postmodernist düşüncenin kurallarına uygun olarak sosyal inşacılığın psikolojik bilgide ortaya koyduğu tam anlamıyla bir ters yüz olur. Özcülük reddedilmekte ve insanı sağduyusal tarzda anlama sorgulanmaktadır. İnsan davranışına ve yaşantısına, özcülüğün reddedilmesi sebebiyle artık karşılıklı konuşmalarda bakılmaktadır. Dilin rolü söylemlerde, söylemlerin sosyal fenomeni her seferinde farklı inşa edişinde, insan hayatı için her seferinde farklı eylemleri getirişinde seyredilmektedir. Bu da bizi iktidarın söylemle ilişkisine taşır. Çünkü bazı söylemler diğerlerine göre bizim için daha "sağduyu" ya da daha "doğru" etiketi taşır. İnsanoğlu için doğrudan kavranabilecek bir gerçeklik fikrinin ve "doğru" fikrinin terk edilmesiyle karşımıza bu söylemlerin nasıl meşrulaştırıldığı sorunu çıkarmaktadır.

Bu yeni bilgi yapısında karşımıza yeniden gerçeklik, birey insan tasarımı ve faillik kavramlaştırmaları gelmektedir ama yine tartışmalı bir şekilde gelmektedir. Çünkü biraz sonra ele alacağımız üzere bu eski kavramlar tartışmalı konumunu burada

da korumaktadır.

Problemler

Sosyal inşacı yaklaşım, psikolojinin geleneksel gerçeklik kavramını kullanımını ret eder. Gerçeklik karşılıklı konuşma eylemleri içinde sürekli dönüşüp değişen bir inşa olarak kabul edilir. Bu yaklaşım kendini ağır bir rölativist/realist tartışmalarının ortasında bulmaktadır. Gerçeklik, sosyal inşacı yaklaşımda, kendinden menkul, kendinden belirli zihnin kendi algı ve anlayış odağından alınıp, kişiler arasında sürekli dönüşüp değişen, inşa edilene kaydırılmıştır. Gerçeklik görece bir kavram olmuştur. Potter'ın (1998) anladığı anlamda gerçeklik, insanların etkileşimlerinde yerel olarak üstesinden geldikleri ve idare ettikleri bir şeydir. Daha önceki bir yazımda da (Arkonacı, 2004) ileri sürdüğüm üzere gerçekliğin mutlak olduğu ya da inşa edildiği meselesi bizim yerel kültürümüzdeki gerçeklik anlayışının dışındadır.

Gerçekliğin bu görece anlayışı içinde fail ve eylemi bir türlü yerini bulamamaktadır. Bazıları "faile elveda, kişi konuşmasına hoş geldin" derken (Potter, 1998), bazıları bunun Yahudi, Hıristiyan kültürün hâkim olduğu toplumlarda bir dil oyunu gibi düşünülmesi gerektiğini (Harré, 1998) savunmaktadır. Burr (1998) ise sosyal pratiklerin fail etrafında döndüğü bir kültürde, gerçekliğin fail üzerinden inşa edileceğini öne sürer. Failin, kişisel ve sosyal değişiminin, bir şekilde mutlaka açıklanabilir ve tanımlanabilir olması gerektiğini öne sürer. Burr (1998) belirsiz dünyanın referans noktası olarak failliğin korunması gerektiğini düşünmektedir. Nitekim gerçeklik üzerindeki argümanların aynı varsayımlardan hareket etmediğini öne sürerek gerçekliğin üç ayrı boyutunun tartışmalarda zihinleri karıştırdığını iddia etmektedir (Burr, 1998). Aynı noktada Parker'da (1992) metin dışındaki

gerçekliğe dair kavramlaştırmalarda şeylerin moral/siyasi statüsü ile ontolojik ve epistemolojik statülerinin farklı olduğunu öne sürerek göreceliliğe kayışı kontrol altında tutmaya çalışmaktadır.

Bu düşüncelere ve açıklamalara bakıldığında kendi dışına çıkmış olan batılı zihin yeni baştan bir referans noktası arar gibidir.

Sosyal inşacılık zihnin belirleyici olma özelliğini yani bireysel aklı reddederek, psikolojik açıklamaların insanlar arasında rutin bir şekilde gerçekleşen karşılıklı konuşmalarda aranması gerektiğini savunur. Özne ve ona yüklenen misyon artık yıkılmıştır. Öznenin diğer bireyle ilişkisini kendi öznesinden değil, ortak eylem alanında (Shotter, 1993), konuşma eylemleri içerisinde birlikte inşa ederler.

Bu görüş bir anlamda batılı insanın ve onun ürünü olan psikolojik bilginin ötekini (diğer bireyi) fark etmeye başlaması, tanınması şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte özne, burada sadece biricik oluşunu kaybetmektedir. Rönesans ve Hümanizm ile birlikte, kutsalın bilgisiyyle kendi bilgisini ayrı evrenlere oturtan batı, baş başa kaldığı gerçeklik referansı arayışını kendi tekil özne oluşundan bu sefer karşılıklı konuşmalarda sürekli inşa edilene kaydırmış ve böylelikle öznenin içini boşaltmıştır. Bunun yerini içi dışardan söylemlerle doldurulan, failliği yani eyleyerek değiştirme gücüne dair inancı çıkartılmış, çoklu benlikler ya da kimlikler (empty self) almıştır.

Bununla birlikte Shotter (2004) aslında sosyal inşacı ve söylemsel yaklaşım içerisinde öznenin halen Descartes'ın dünya anlayışını ve kullandığı ilkeleri gizil de olsa takip ettiğini söyler. Ona göre sosyal inşacılığın dilsel odaklı versiyonları (söylemsel psikoloji) zihin ile beden arasındaki temel ayrımı sürdürmektedir. Batılı benliğin bedensel yönü hala ihmal

edilmektedir. Bu sebeple sosyal inşacılık gizil de olsa Descartes'ın dünya resmini kullanmaya devam ederek, kelimelere ve ifadelere, zihnin bedeni algılaması ve anlaması çerçevesinde muamele etmektedir. Aradaki tek fark zihnin, ötekinin zihnini fark etmeye başlamış olmasıdır. Yani Descartes'ın özneyi doğanın efendileri ve sahibi kılma misyonu halen yürürlükte-dir.

Coğrafyanın Bu Yakasından Yansımalar

Psikoloji, psişeye dair açıklamalarını, soruşturmalarını, felsefeyle bağına çoktan koparmış olması sebebiyle hafızasız bir hal içinde sorgusuz sualsiz yapmaktadır. Post modernist yaklaşımın psikolojideki temsilcileri olan söylemsel psikoloji ve sosyal inşacı psikoloji kendinden farklı olan ötekini yani diğer yerelleri küresel karşılıklı konuşmayla (Gergen, 2004) kucaklamaya çağırılmaktadır. Ama bu çağırının yine kendinden kaynaklı karşılıklı konuşmayla olduğunu sakınmadan ifade edebilmektedirler. Yani inşa edilen ortak eylem alanındaki karşılıklı etkileşimlerde kendi yerelinin konumunu diğer muhataplarından ayırtmaktadır.

Biz buradakiler ise yaptığımız araştırmalarda ister kartezyen ister post-modernist paradigmalarda ve de onların epistemolojileriyle hareket edelim, batılı bilginin özne/ kimlik/fail ve gerçeklik bilgisini buraya taşımaktayız. Ortaya çıkan değişik sonuçları kültür farkına bağlamaktaya dayeni paradigmalarda bilgi yapılarını yerel bilgiye ulaşmada yöntem olarak kullanmaktayız. Kısacası, psişeyi kendi ellerimizle sömürgeleştirmektediriz (Shotter, 2004; Arkonaç, 2004).

Ortada batıdan farklı bir dünya-insan kavramlaştırması olduğunu görmemek mümkün değil. Sözgelimi, batılı insandan farklı olarak, neden ve nasıl sorularını ayrı ayrı cevaplayan (Cesur, 2002) bu-

radaki insan bilimsel kökenli bilgi ile sağduyu-gelenekkökenli bilgiyi kendi bilgi evreninde çatışmasız işletebilmektedir, öznenin muhtevasında bu farklı bilgi evrenleri, batılı öznenin aksine, herhangi bir çatışma ortaya çıkarmamaktadır, neden?

Kullandığı Türkçe'deki gizil özne yapısını sentaktik olarak korumaya devam ederken özne cümle içinde kendine verdiği anlam yükünü ve vurgusunu, geçmiş yirmi, yirmi beş yıla göre artırmıştır. İfadesinde olayın kendisini nasıl etkilediğini anlatmaktan ziyade artık kendisinin olaydan nasıl etkilendiğini ön planda tutmaktadır. Kendine özne /fail / kimlik olarak yüklediği anlamın değerini ve vurgusunu artık ön plana almaya başlayan bu insan kimdir?

Ama aynı özne karşılıklı konuşma eylemlerinde, batılı örneklerinin aksine, karşılıklı konuşma bağlamını özellikle halen ön planda tutmaktadır, sırf bu sebeple özne kendi ifadesini es geçebilmektedir (Tekdemir, Arkonaç, Çoker, 2006). Karşılıklı konuşma eylemleri içerisinde bağlamı önceleyen bu insan kimdir?

Tanrıyla âlemlerini ayırıştırarak bu evrende baş başa kaldığı gerçeklik bilgisi batılı özne için onun var oluş sorunudur. Gerçeklik nedir, referansı nedir sorusunun cevabı öznenin kendisinde ya da özneler arasındaki karşılıklı anlam inşalarında aranır. Dolayısıyla da ister kendisini merkez alan öznenin olsun ister ötekini de özne olarak görüp aralarında sürekli dönüşüp değişimde olsun, gerçekliğe dair referansın ne olduğu, gerçekliğin ne olduğu sorusu onun için bir var oluş meselesi olarak kalmaya devam etmektedir.

Buradaki insan yine batılıdan farklı olarak, kendiliğine dair inşasında tek bir âlem içinde ayrı boyutlarda yer alan ikili bir bilgi

evreni kullanmaktadır. Gerçeklik/hakikat evrenlerini neden ve nasıl sorularına cevap ararken içiçe işletebilmektedir. Sözelimi deprem nasıl oldu sorusu ile neden oldu sorusuna bu ikili evrenden iki ayrı cevap getirebilmekte ve bu da onun dünyasında bir çelişki yaratmamaktadır. Bu ikili bilgi evrenlerinden geleneksel olanla modern olan birbirine müdahale ederek, geçişlere ve etkilemelere açık bir dinamizm sergilemektedir.

Hakikat ile gerçeklik bilgisinin (yani neden ve nasıl sorularının) birlikte yolculukları geleneksel bilgi ile modernitenin getirdiği bilimsel kökenli bilginin neden halen birlikte kullanıldığına işaret ediyor olabilir. Nasıl sorusu yani gerçeklik modernitenin getirdiği bilimsel kökenli bilgi ile inşa edilebilirken, niçin sorusu yani hakikat geleneksel bilgi ile inşa edilebilmektedir. Dolayısıyla öznenin içerikleri, referanslarını ayrıştırdığı için, batılı öznenin içerikleri kadar sıkışmamaktadır (Arkonaç, 2004). Farklı bilgi evrenlerini çatışmasız götürebilen ve birlikte kullanılabilen bu insan kimdir?

Psikolojik düzeyde ya da mikro düzeyde diyelim, öznenin geçirdiği dönüşümün batılı öznenin geçirdiği radikal dönüşümden farklı olduğunu göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Burada öznenin failliği, kutsal ölmediği için ya da metafizik bilgisi halen özneye aynı âlemde ama farklı boyutlarda beraber var olmaya devam ettiği için verilidir, dolayısıyla özne için bilinebilir gerçeklik bilgisi bu âleme aittir, onu anlamakla yükümlüdür. Sınırları bilinemez hakikatin(metafiziğin) sınırları ile belirlenmiş bir bilinebilir gerçeklik içinde fail özgürdür ve en baştan beri öznedeki içkindir, onda verilidir. Bu sebeple bizler için ortada bir özne varlığı ve faillik tanımı meselesi yoktur. Âlemler, referanslar ve sınırlar bellidir.

Dolayısıyla eğer “özne kendine yaptığı vurguyu artırıyor, bireyselliğini ön plana

taşıyor” diyorsam bu ifadeyi ancak, batılı epistemolojiye göre düşünen meslektaşımın anlayacağı dile indirmek adına sarf edebilirim. Batılı kendi gerçeklik inşasında radikal bir dönüşümle kendini ve failliğini anlamlandırmada ötekini keşfederken ben burada sadece kendime yaptığım vurguyu artırmaktayım. Kendimi keşfetmek değil, kendime yaptığım vurguyu artırmaktayım (Tekdemir, Arkonaç, Çoker, 2006).

Ayrıca bu çerçevede batılı anlamda bir öteki meselem de yoktur. Öznenin ya da kimliğin bu yakada bir diğer kimlik ya da bir diğer özne ile meselesi vardır ki bu da sosyolojik düzeyde kendini, kimliğini diğer kimliğe karşı genellikle hegemonik söyleme karşı meşrulaştırma sorunsalıdır. Hegemonik söylemlere karşı alternatif seslerin duyulur hale gelmesi mikro düzeyde yine öznenin kendine yaptığı vurguyu artırma talebidir.

Tam bu noktada batılı bilginin buranın gündelik, kültürel ve siyasi pratiklerine nüfuz ettirdiği yeni kavramlaştırmalara ve katkılara işaret etmek gerekir. İki farklı epistemik dünyanın bu toprakların insanlarına çeşitli etkileşimler yaşattığı muhakkaktır. Bu etkileşimin ürünleri ne olabilir ya da ne olarak ortaya çıkmaktadır? Sözelimi öznenin/kimliğin kendisini ön plana alışı acaba verili fail oluşunun sınırlarını zorlamakta mıdır? Acaba gerçeklik bilgisinde yeni dönüşümler denemeye başladığı iddia edilebilir mi? Bu bilginin muhtevasına neler katabilecektir?

Benim bu soruları cevaplayabileceğim yerli bir düşünceye ihtiyacım olduğu ortadadır...

Kaynaklar

- Arkonaç, S. (1999). *Psikolojide insan modelleri*. İstanbul: Alfa Yayınları.
 Arkonaç, S. (Ed.). (2004). *Doğunun Batının yerelliği: Bireylik bilgisine dair*. İstanbul: Alfa Yayınları.
 Berger, P. ve Luckmann, T. (1966). *The social*

construction of the reality: A treatise in the sociology of knowledge. NewYork: Doubleday and Co.

Billig, M. (1992). *Ideology and opinions: Studies in rhetorical psychology*. London: Sage Publication.

Burr, V. (1995). *An introduction to social constructionism*. London: Routledge.

Burr, V. (1998). Overview: Realism, relativism, social constructionism and discourse. I. Parker, (Ed.), *Social constructionism, discourse and realism*. London: Sage Publications.

Cesur, S. (2002). *Depremiñ nedensel açıklamaları*. Yayınlanmamış doktora tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Edwards, D. ve Potter, J. (1992). *Discursive psychology*. London: Sage Publications.

Gergen, K. J. (1985). The social constructionist movement in modern psychology. *American Psychologist*, 40, 266-275

Gergen, K. J. (1989). Warranting voice and the elaboration of the self. J. Shotter ve K. J. Gergen, (Ed.), *Texts of identity*. London: Sage Publication.

Gergen, K. J. (1997). Social psychology as social construction: The emerging vision. C. McGarty ve A. A. Haslam, (Ed.), *The message of social psychology*. Oxford: Blackwell.

Gergen, K. J. (1999). *An invitation to social construction*. London: Sage Publication.

Gergen, K. J. (2004). Sosyal inşa: Batının psikolojide kendi kendine konuşmasından karşılıklı küresel konuşmaya. S. Arkonaç (Eds) *Doğunun Batının yerelliği: Bireylik bilgisine dair*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Harré, R. (1989). Language games and the texts of identity. J. Shotter ve K. J. Gergen, (Ed.), *Texts of identity*. London: Sage Publication.

Harré, R. (1998). *Singular self*. London: Sage Publication.

Harré, R. ve Gillett, G. (1994). *The discursive mind*. London: Sage Publication.

Kuhn, T. S. (1970). *The structure of scientific revolutions* (2.basım). Chicago: University Press.

Moscovici, S. (1989). Preconditions for explanation in social psychology. *European Journal of Social Psychology*, 18, 211-250.

Parker, I. (1992). *Discourse dynamics: Critical analysis for social and individual psychology*. London: Routledge.

Parker, I. (2004). Söylemsel pratik: Radikal sosyal inşacı araştırmanın kabulünde lültür ve bağlam. S. Arkonaç (Ed.), *Doğunun Batının yerelliği: Bireylik bilgisine dair*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Potter, J. (1998). Fragments in the realization of relativizm. I. Parker (Ed.), *Social constructionism, discourse and realism*. London: Sage Publication.

Potter, J. ve Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. London: Sage Publication.

Shotter, J. (1993). *Conversational realities*. London: Sage Publication.

Shotter, J. (2004). Sosyal inşacılığın ötesinde: Kartezyen özne ve faili yeniden düşünmek ve yeniden cisimleştirmek. S. Arkonaç (Ed.), *Doğunun Batının yerelliği: Bireylik bilgisine dair*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Tajfel, H. (1972). Experiments in vacuum. J. Israel ve H. Tajfel (Ed.), *The context of social psychology*. New York: Academic Press.

Tajfel, H. ve Turner, J. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. W. G. Austin ve S. Worchel (Ed.), *The social psychology of intergroup relations*. California: Brooks/Cole.

Tekdemir, G., Arkonaç, S. ve Çoker, Ç. (2006). *Konumlandırma teorisi: Türkçe seyreden konuşmalarda*

konumlanışlar. 14.Ulusal Psikoloji Kongresinde sunulan Bildiri.

Turner, J. (1981). Some considerations in generalizing experimental social psychology. G. M. Stephenson ve J. M. Davis (ed.), *Progress in applied social psychology* (Vol 1). London: Wiley and Sons.

West, D. (1998). *Kıta Avrupası felsefesine giriş: Rousseau, Kant, Hegel'den Foucault ve Derrida'ya*. İstanbul: Paradigma Yayınları.